

УДК: 902.2(477.42)-028.42(091)«636»

М. М. Відейко

ІСТОРІЯ ДОСЛІДЖЕНЬ ПОСЕЛЕННЯ ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ ГОРОДСЬК (ГОРОДСЬКЕ)

Серед пам'яток трипільської культури однією з достатньо відомих є поселення, розташоване на території с. Городське Житомирської обл., відоме у археологічній літературі під назвою «Городськ». Дослідники у різний час виділяли «городсько-усатовський» етап у розвитку трипільської культури, «городський тип» пам'яток і навіть городську археологічну культуру. Дослідження цієї пам'ятки випали на 1936—1940 рр., які для української археології були часом важливих відкриттів, та, водночас — стали часом драматичних подій. Ці події, а також наступні роки війни, призвели до значних втрат — як серед вчених, так і для подальшої долі здобутих тоді матеріалів. Деякі з них хоча і збереглися, однак і досі чекають на публікацію, введення у повному обсязі в науковий обіг, зберігаючи значну наукову вартість. Важливою складовою у процесі видання результатів давніх досліджень є встановлення та відтворення їх історії, в тому числі і з використанням архівних джерел.

Ключові слова: трипільська культура, Городськ, архівні джерела, історія досліджень.

У статті розглянуто історію археологічних досліджень на поселенні трипільської культури, яке знаходиться на території села Городське (в літературі — Городськ) Житомирської обл. Результати цих досліджень, як і назва поселення, широко відомі не лише в Україні, але і поза її межами. Особливої популярності вони набули, зокрема, для з'ясування причин «зникнення» трипільської культури [Кричевський, 1941 та ін.]. Для комплексної оцінки наукової вартості та особливостей використання цих матеріалів видається необхідним з'ясувати історію та результати досліджень, оскільки повної публікації їх нема навіть через майже 80 років по завершенню розкопок. Дослідження присвячено

реконструкції історії досліджень цієї відомої пам'ятки на підставі вивчення широкого спектру доступних джерел.

ДЖЕРЕЛА ДЛЯ ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ ДОСЛІДЖЕНЬ

Для вивчення історії досліджень трипільського поселення у Городську основними джерелами є публікації, архівні документи, та колекції з розкопок. Усі разом вони дають змогу в загальних рисах відтворити історію досліджень, а також висвітлення цієї пам'ятки у науковій літературі, а подекуди і долю окремих дослідників. Нижче подаємо загальну характеристику згаданих вище джерел по групах.

Відомості про дослідження у Городську¹, які мали місце у 1936 та 1937 рр. вперше опубліковано у 1940 р. [Петров, 1940; Кричевський, 1940]. Наступні згадки знаходимо у праці Т. С. Пассек, виданій 1949 року, де вказано також і на проведення досліджень у 1939 та 1940 рр. [Пассек, 1949, с. 157—170]. Подальші роботи, у яких йдеться про цю пам'ятку, ґрунтуються на вказаних вище публікаціях. Матеріали з Городська також було опрацьовано та використано при написанні дисертації на здобуття вченого ступеня кандидата наук М. М. Шмаглієм [Шмаглий, 1962].

Архівні матеріали, які стосуються польових досліджень, нечисельні і зберігаються у Науковому архіві Інституту археології НАН України. У фонді справ Інституту археології, які охоплюють період до 1941 р. є два масиви матеріалів, пов'язаних із дослідженнями 1939 р. Перший

1. Тут і далі у тексті ми використовуємо усталену в літературі назву пам'ятки, а не «Городське».

включає інвентарні описи та короткий опис «здобутих матеріалів». У другому, що включений до документації Трипільської експедиції, знаходяться кресленики двох розкопів та 19 фотографій. Там же зберігаються негативи на скляних пластинах, пов'язані із розкопками 1936—1937 та 1939—1940 рр. (всього 368). Крім того деякі документи, які стосуються розкопок 1939—1940 рр. знаходяться у особистому фонді М. Л. Макаревича і були виявлені під час його наукового опрацювання автором статті.

Знахідки з розкопок у Городську нині зберігаються у двох установах. Найбільша колекція знаходиться у фондах Національного музею історії України. Матеріали за останній, 1940-й, рік розкопок — у Наукових фондах Інституту археології НАН України, колекція № 8 [Колекції, 2007, с. 170—171].

ІСТОРІЯ ДОСЛІДЖЕНЬ

Перші дослідження провів співробітник ПМК АН УРСР В. П. Петров, який працював у 1936 р. в складі «феодалної експедиції», що мала вивчати давньоруське городище. Останніми опікувався В. К. Гончаров, за яким записана частина архівних негативів, серед яких є і фото учасників експедиції. «Феодалною» експедиція названа у машинописі з архіву М. Л. Макаревича, який висвітлює розкопки 1939 р., згадуючи попередню історію досліджень. У офіційній публікації 1940 р. експедиція названа «Поліською» [Петров, 1940, с. 339].

Саме 1936 р. і було виявлено сліди поселення трипільської культури на одному з мисів, де проводили розкопки. Серед документів М. Л. Макаревича є дві кальки з планами роз-

Рис. 1. Городськ, ситуаційний план з рукописними помітками М. Л. Макаревича (з особового архіву М. Л. Макаревича)

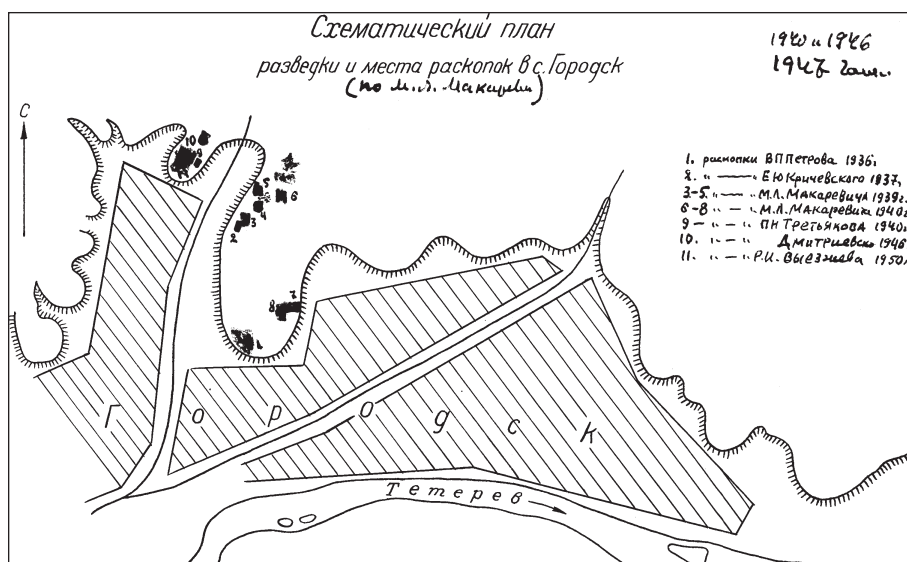

Рис. 2. Городськ, розкоп М. Л. Макаревича, який натрапив на шурф, закладений С. Ю. Кричевським 1937 р. (з архіву М. Л. Макаревича)

бусины, глиняный шар вроде набалдашника-булавы /?/ и глиняный предмет, очевидно, рога от больших размеров головы быка /8,4 - 6,6 см./.

Предварительное изучение добытого в 1939 г. материала в с. Городске, а также конструкция открытых здесь жилищ представляют огромный интерес для изучения позднего этапа в развитии "Триполья" в переходный период к эпохе бронзы.

6.IV-1940 г.

П. П. Курдюков

Німає цікавих не тільки
мисливців
огажувати та інші
характер. знайдено в.
супутні посилки на.
Феодальний шар.

17ср. дм. мур. мисл. мисл. риб.

Восновному.

растительный
розкопки.

Фоновими цифровими матеріалами.

Мисливці
документально
доказано
весь сукуп.

Безвсепримисли

Указ. жемчуг не фальшиво квадрат.

ф. 15. 043

земляночное
углубленное

Указано на чем основаны
эти догадки.

Логодовська.

Не целесообразно говорить о
дополнении или расширении
максимально.

Описание обвалов
в раскопке I

Камне обвалены камнями
к обвалу.

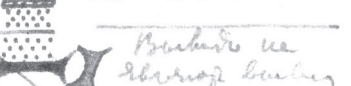
Старинный фриз керамики
и геологическая.

На ср. 8 поворотах

анализы = наблюдение

низ. судьям

Выводы не
двух видов
а перечислен
фигур. изобраз.

Безвсепримисли
керamics фриз,
мисл.

Судьям

18. Триполье культур. шар. период
однажды была дудили
кварт. как площадь и глубина.
указаны глубина.

4.4. Шлокарів млина, а не косяк и муров.

Вид

залежить культур. слас они
мощности з просверленна дір
на сучасному до му. групи
Кості роще

Земляночно ина. от пр горизонт

раскоп о глубина 37%. (Курд и доисследован в 1939г.)

ВУт адмисия уривити мисл. нахадат.
сильтез дити в выведен.

Рис. 3. Остання сторінка тез про дослідження в Городську з нотатками із приводу їх обговорення у квітні 1940 р. (з архіву М. Л. Макаревича)

ташування розкопів у Городську. Вони позначені чорним, також проставлено номери — від 1 до 11. На одному з них вміщено легенду по рокам розкопок — від 1936 по 1950 рр., а саме 1936, 1937, 1939, 1940, 1946 та 1950 рр. і з зазначенням авторів досліджень. Помітки зроблені рукою М. Л. Макаревича у лівому верхньому куті включають також і 1947 р. з нерозбірливою припискою (рис. 1).

Розкоп В. П. Петрова розташований в глибині мису, з напільної сторони. Тут дослідником виявлено як трипільські, так і давньоруські матеріали. Їх вичерпну характеристику подано у статті 1940 р., яку супроводжують креслення досліджених об'єктів та замальовки матеріалів. Слід зазначити ґрунтовність публікації, підготованої В. П. Петровим та зроблені ним висновки стосовно датування, а, особливо, дальніх зв'язків із Північним Причорномор'ям — на підставі знахідок мальованого посуду [Петров, 1940]. Додаткову інформацію, вірогідно, можна отримати, вивчаючи негативи у Науковому архіві ІА НАН України (191 одиниця зберігання, включно з розкопками В. К. Гончарова).

Наступного, 1937 р., «розвідкові» розкопки на поселенні провів Є. Ю. Кричевський, співробітник ПМК АН СРСР з Ленінграда, який був запрошений в Україну для роботи у складі Трипільської експедиції. Відомості про ці дослідження він опублікував 1940 р., тоді ж вийшла його стаття в якій використано матеріали з досліджень у Городську [Кричевський, 1940; Кричевский, 1941]. У публікації йдеться про чотири розвідкові розкопки, опубліковано план лише одного з них — № 4 [Кричевський, 1940, с. 383—384, рис. 1]. На плані М. Л. Макаревича позначено лише один розкоп 1937 року — під номером 2. Він розташований південніше розкопу В. П. Петрова і був виявлений 1940 р. М. Л. Макаревичем (рис. 2). Можливо, це є найбільший з закладених розкопів Є. Ю. Кричевського, а саме № 4, креслення з якого опубліковані 1940 р. Про перебіг розкопок та знахідки можна дізнатися також і з негативів, які зберігаються в Науковому архіві ІА НАН України. За 1937 р. їх число складає 32 одиниці.

У статті багато місця приділено опису залишків споруд у вигляді скупчень обпаленої глини із відбитками дерева. Для публікацій того часу це виняткова інформація. Саме у цей період Є. Ю. Кричевський активно працював над розробкою проблематики будівництва жител у трипільській культурі, що пояснює таку увагу до решток будівель. Стаття добре ілюстрована фотознімками розкопок та знахідок, малюнками. Вона суто публікаційного характеру, висновки про значення Городська в історії трипільської культури зроблено у окремій статті [Кричевський, 1941].

Зауважимо, що у монографії Т. С. Пасек, яка вийшла 1949 р. і є публікацією її докторської дисертації, захищеної двома роками раніше, подано відомості, що у 1936—1937 рр.

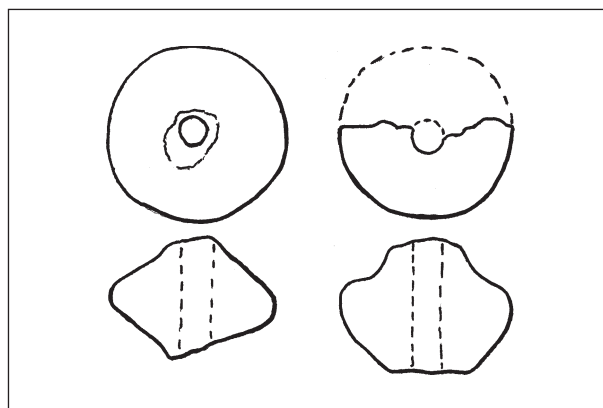

Рис. 4. Таблиця ілюстрацій до звіту про розкопки 1940 р. у Городську (з архіву М. Л. Макаревича)

дослідження у Городську проводив лише Є. Ю. Кричевський [Пасек, 1949, с. 157]. При цьому дослідника цитує публікацію розкопок у Городську лише за 1937 р., тобто вона мала у розпорядженні видання із статтею В. П. Петрова. Крім того, у монографії до ілюстрацій включено знахідки з розкопок В. П. Петрова, опубліковані ним 1940 р. [Там само, рис. 82, 83, 85]. Пояснити цю ситуацію стало можливим лише через багато років. Справа в тому, що у час, коли Т. С. Пасек захищала дисертацію і писала монографію, В. П. Петров знаходився за межами СРСР. У країні, де дослідника вважали зрадником, не вільно було згадувати його та посилатися на минулі дослідження. Однак матеріали, здобуті у Городську, були у той час надто важливі, аби не згадувати про них взагалі. Таким чином Є. Ю. Кричевський, за версією Т. С. Пасек, був «призначений» автором розкопок не лише 1937, але і 1936 р., а відповідні матеріали було включено у таблиці, опубліковані в монографії 1949 р.

Ще два сезони, 1939—1940 рр., дослідження у Городську проводив співробітник Інституту археології АН УРСР М. Л. Макаревич. Основні відомості про ці роботи донедавна можливо було отримати лише з монографії Т. С. Пасек 1949 р. Це було не лише першим повідомленням про те, що ці розкопки проводив М. Л. Макаревич, але і першою публікацією знахідок з цієї пам'ятки [Там само, с. 157—160, рис. 82—85]. Відомо, що саме тоді М. Л. Макаревич щедро ділився з Т. С. Пасек здобутими ним під час розкопок трипільських поселень матеріалами, як власними, так і з багатого архіву С. С. Гамченка, в тому числі такими, які раніше не були опубліковані. У свою чергу дослідниця написала, що матеріали 1939—40 рр. «готуються до публікації» М. Л. Макаревичем [Там само, с. 157].

Згадані дослідження 1939—1940 рр. також проводилися, як складова розкопок Трипільської експедиції. 1939 р. розкопки відбулися восени, у співпраці з Житомирським історичним музеєм. Три розкопки було закладено між

тими, що були зроблені у 1936—37 рр., фактично з'єднавши цю ділянку у єдиний масив (рис. 1). Площа розкопів склала 212 м². Опис досліджень зберігся у вигляді 3 сторінок машинопису в архіві М. Л. Макаревича. Креслення розкопів представлені в Науковому архіві ІА НАН України, так само як і інвентарні описи знахідок. Там само і 24 негативи на скляних пластинах, що дають змогу уявити процес та результати розкопок.

Цікавим є другий машинопис з архіву М. Л. Макаревича, на останній сторінці якого чорнилом його рукою занотовано перебіг обговорення результатів досліджень 1939 р. в Городську, датований 6 квітня 1940 р. Участь в обговоренні прийняли такі відомі дослідники трипільської культури, як П. П. Курінний, О. Ф. Лагодовська, Б. П. Безвенглинський, Н. Л. Кордиш. Судячи зі змісту, йшлося про обговорення доповіді про польові дослідження в Городську 1939 р. (рис. 3).

Про дослідження в Городську 1940 р. можна дізнатися як з монографії Т. С. Пассек, так і архіву М. Л. Макаревича. Крім того, у Науковому архіві ІА НАН України зберігають 99 негативів на скляних пластинах, відзнятих М. Л. Макаревичем. На плані позначено три розкопи, закладені в тому році. Один із них розташований поблизу розкопу В. П. Петрова, а ще два, з'єднані у один на плані — на протилежному, південно-східному краю мису (рис. 1). Таким чином дослідженнями було охоплено усю вірогідну територію поселення.

Архівні матеріали, з яких можливо отримати додаткові відомості про розкопки 1940 р., представлені таблицями з знахідками та кресленнями дослідження жител 6—8. Стислий опис цих споруд можна знайти у кандидатській дисертації та інших публікаціях М. М. Шмаглія [Шмаглій, 1962; Шмаглій, 1966]. Збереглися також частина таблиць зі знахідками — зняттями праці з каменю, кременю, кістки та рогу, керамічними виробами — посудом, прясельцями, статуетками (рис. 4). Частину речей із цих таблиць, так само, як і їх опис, знаходимо у монографії Т. С. Пассек [Пассек, 1949, рис. 82, 83, 85]. Судячи з порядкових номерів, вписаних від руки, їх число досягало 30 одиниць (рис. 5). Крім того, збереглися фото знахідок, підписані на звороті із зазначенням номерів будівель, що можна буде використати при підготовці матеріалів розкопок до видання у майбутньому. Матеріали з розкопок 1940 р., разом із знахідками давньоруського часу, зберігаються у Наукових фондах ІА НАН України. Серед них — фрагменти посуду, а також керамічні прясельця, в тому числі з різноманітними знаками.

Рис. 5. Фрагмент таблиці із порядковим номером 15 до звіту про розкопки 1940 р. у Городську (з архіву М. Л. Макаревича)

ВИСНОВКИ

Таким чином ми бачимо, що дослідження трипільського поселення, нехай і проведені кількома авторами, які мали різні погляди як на методику, так і на результати досліджень, цілком придатні для подальшого опрацювання. Збереглася польова документація, включно з кресленнями та фотознімками (майже 60 негативів), в тому числі плани території поселення із нанесеними місцями розкопок. Співставлення архівних матеріалів дає підстави для висновків про кількість розкопів, яка не завжди корелює з публікаціями. Вивчення історії досліджень проливає світло як на взаємовідносини між науковцями, які працювали на поселенні, так і деякі офіційні справи, зокрема негласну заборону стосовно посилення на праці В. П. Петрова під час його повоєнного перебування за межами СРСР.

Наступне опрацювання та видання матеріалів досліджень в Городську може становити значний науковий інтерес, з огляду на їх значення для вивчення пізнього етапу трипільської культури. І досі Городськ є одним із найбільш розкопаних поселень етапу СІ як на території України, так і на Житомирщині зокрема. Він презентує особливий локально-хронологічний варіант Трипільля (або пост-трипільську культуру на думку деяких дослідників). Зрештою, це також епонімна пам'ятка для цілого культурного типу, яка досі не введена у науковий обіг у належному обсязі. Цікавість до матеріалів Городська зумовлена також і тим, що вони відображають процес «зникнення» трипільської культури, на що вчені звертали увагу ще на початку досліджень [Петров, 1940; Кричевський, 1940]. У 1936—40 рр. була розкопана лише частина пам'ятки (рис. 1).

Важливо те, що мис, на якому проводили розкопки в 1936—1940 рр. нині є вільним від забудови, його частково використовують під городи. Таким чином залишається можливість продовження розкопок у Городському з використанням сучасних методів та міждисциплінарного підходу до вивчення даного культурного явища. Під час планування та проведення цих робіт можуть бути враховані та повною мірою використані результати попередніх досліджень, коротка історія яких викладена вище.

Колекції Наукових фондів Інституту археології НАН України. Каталог / Н. В. Блажевич, Н. В. Бурдо, І. С. Вітрик, А. О. Денисова, І. В. Карашевич, Є. Г. Карнаух, В. М. Корпусова, Л. В. Павленко, Н. О. Сон. — К.: Академперіодика, 2007. — 356 с.: рис., 16 с. табл.

Кричевський Є. Ю. Поселення в Городську (розвідкові розкопки 1937 р.) // Трипільська культура. — К.: АН УРСР, 1940. — Т. 1. — С. 383—451.

Кричевський Є. Ю. О процессе исчезновения трипольской культуры // Палеолит и неолит СССР. — М.; Л.: АН СССР, 1941. — С. 245—253 (МИА. — № 2).

Пассек Т. С. Периодизация трипольских поселений (III—II тысячелетия до н. э.). — М.: Изд. АН СССР, 1949. — 248 с. (МИА. — № 10).

Петров В. П. Поселения в Городську (розвідкові розкопки 1936 р.) // Трипільська культура. — К.: АН УРСР, 1940. — Т. 1. — С. 339—379.

Шмаглій Н. М. Позднетрипольские поселения на Волыни : автореф. дис. ... канд. ист. наук. — М., 1962. — 19 с.

Шмаглій М. М. Городсько-волинський варіант пізньотрипільської культури // Археологія. — 1966. — Т. 20. — С. 15—37.

М. М. Видейко

ИСТОРИЯ ИССЛЕДОВАНИЙ ПОСЕЛЕНИЯ ТРИПОЛЬСКОЙ КУЛЬТУРЫ ГОРОДСК (ГОРОДСЬКЕ)

Среди памятников трипольской культуры одним из наиболее известных является поселение, расположенное на территории села Городск (Городське) Житомирской области. Исследователи в своё время выделяли «городско-усатовский этап» в развитии трипольской культуры», и «городскую локальную группу» и даже «городскую археологическую культуру». Исследование этого поселения развернулось в 1936—1940 гг., которые для украинской археологии были временем важнейших открытий, но также и драматических событий. Эти события, а также последовавшие годы Второй мировой войны привели к большим потерям — как среди учёных, так и судьбе находок. Даже те, что сохранились, до сих пор ожидают полной публикации, введения в научный оборот, сохраняют научную ценность. Важной составляющей

в процессе подготовки публикаций старых исследований является восстановление истории исследований, в том числе с использованием архивных источников.

Ключевые слова: трипольская культура, Городск, архивные источники, история исследований.

М. М. Videiko

THE HISTORY OF INVESTIGATIONS OF TRYPILLIA CULTURE SITE GORODSK (GORODSKE)

Among the Trypillian Culture sites Gorodsk is one of the well-known not only in Ukraine, but abroad. The name of the village Gorodsk, located at Zhytomyr region is known in the archaeological literature as «Gorodsk». Researchers separated a special branch (or stage) of Trypillia Culture — «Gorodsk—Usatove». The research of this site was completed at 1936—1940. It was a time of many discoveries but at the same time — period of dramatic events. These events, as well as the subsequent years of the World War II, led to significant losses — both among scientists, and for the further fate of the materials obtained before the War. Although some of finds and field documentation still preserved, however, they are still waiting for publication. An important part in the process of publishing the results of this old investigations is the reproduction of their history, including using of the archival sources.

Keywords: Trypillia Culture, Gorodsk, archival sources, history of investigations.

Одержано 24.02.2017